

Η ΥΦΗ ΤΗΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ LUDWIG WITTGENSTEIN

‘Ο L. Wittgenstein ήτο βαθύτατα καλλιεργημένος άνθρωπος· αί καλλιτεχνικάί του τάσεις ήσαν είσέτι έμφανείς και ότε πλέον είχεν αφιερωθή όλοψύχως είς την φιλοσοφίαν. ‘Η πρός τās τέχνας κλίσις του ηύξήθη διά τής καταλλήλου οίκογενειακής άγωγής ώς και διά τής επιδράσεως του άνεπτυγμένου πολιτιστικού περιβάλλοντος τής Βιέννης ¹. Κάποτε δ’ έστοχάσθη νά άκολουθήσῃ τὸ έπάγγελμα του μουσουργού· έάν τουτο δέν συνέβῃ ώφείλετο είς τὸ γεγονός ότι ή φιλοσοφία κατέστη δι’ αὐτόν, ώς και διά τὸν Πλάτωνα ² άλλοτε, σπουδαιότερα τής τέχνης.

Αί βαθύταται πάντως καλλιτεχνικάί τάσεις του Wittgenstein δέν άφησαν άνεπηρέαστον τὸ κύριον έργον τής ζωής του. ‘Ο φιλοσοφικός του λόγος, ιδία ό του Tractatus, είναι μουσικός, προφητικός, σιβυλλικός, βαθύς, άφθάστου ύποβλητικότητος και δυνάμεως. Πρὸς τούτοις, τὸ όλον πνεῦμα τής φιλοσοφίας του και ή μέθοδος τής έρεῦνης του εύρίσκουν τὸ άνάλογόν των είς τήν δημιουργικήν πρωτοτυπίαν τής τέχνης· τὰ φιλοσοφικά προβλήματα, ώς τὰ συλλαμβάνει και τὰ θέτει, όμοιάζουν πρὸς αὐτονόμους, αὐθορμήτους και ζωηράς καλλιτεχνικάς συλλήψεις, αί όποῖαι λαμβάνουν ούσιαστικήν διατύπωσιν και ύπόστασιν (ώς τουτο συμβαίνει περι τοῦ Tractatus logico-philosophicus) ³, ή μένουν ήμιτελεῖς και έν τῷ γίνεσθαι (ώς συμβαίνει περι τοῦ Philosophical investigations) ⁴.

Τὸ σημαντικώτερον δέ, ό Wittgenstein ήσυχολήθη και περι τὰ θέματα τής αίσθητικῆς· αἱ δέ περι αὐτῆς άπόψεις του, ώς έκ τής καλλιτεχνικῆς του ιδιοφυίας, είναι σημαντικάί. Περι τὸ θέμα τουτο ύπάρχουν αἱ έν τῷ Tractatus θέσεις του ώς και αἱ έκφρασθεῖσαι γνώμαί του είς τὰ άλλα έργα του και κατὰ τās παραδόσεις του περι αίσθητικῆς. Αἱ αίσθητικά του άντιλήψεις, καταγραφεῖσαι ύπὸ τῶν μαθητῶν του, έξεδόθησαν ύπὸ τὸν τίτλον : «Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief» ⁵ (Παραδόσεις και συζητήσεις περι

1) N. Malcolm, *Ludwig Wittgenstein, A memoir*, Oxford paperback, Oxford University Press 1962, σσ. 2, 20. ‘Ωσαύτως P. Engelmann, *Letters from Ludwig Wittgenstein with a memoir*, μετ. ύπ. L. Furtmüller, B. Blackwell, Oxford 1967, σσ. 82—93.

2) Πλάτωνος Φαῖδωρ 61a.

3) L. Wittgenstein, *Logisch - philosophische Abhandlung*, έν «Annalen der Naturphilosophie» 1921. Νέα μετάφρασις είς άγγλικήν ύπὸ D. F. Pears και B. F. Mc Guinness, *Tractatus logico-philosophicus*, Routledge και Kegan Paul, London 1961, 1963. ‘Εφ’ έξῆς θά άναφέρεται άπλῶς Tractatus.

4) L. Wittgenstein, *Philosophical investigations*, μετ. ύπὸ G. E. M. Anscombe, B. Blackwell, Oxford 1963.

5) C. Barrett (ed), *Wittgenstein, Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief*, B. Blackwell, Oxford 1966. ‘Εφ’ έξῆς άπλῶς : Lectures and Conversations.

της αισθητικής, ψυχολογίας και θρησκευτικής πίστεως). Αὗται, καίτοι δὲν εἶναι ὅ,τι ὁ Wittgenstein εἶχε σημειώσει πρὸς συζήτησιν κατὰ τὰς παραδόσεις του, εἶναι ἀξιόπιστοι καὶ συνεπεῖς πρὸς τὴν ὅλην ὑστέραν φιλοσοφίαν τοῦ Wittgenstein.

Εἰς τὸ ἔργον του Tractatus ὁ Wittgenstein δὲν ἐρευνᾷ διεξοδικῶς τὰ αισθητικὰ θέματα· ἀπλῶς χαρακτηρίζει λογικῶς τὴν ὑφὴν τῶν αισθητικῶν προτάσεων. Αἱ προτάσεις τῆς αισθητικῆς, ἠθικῆς καὶ μεταφυσικῆς κατατάσσονται εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα : « ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ αισθητικὴ εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτό » ¹. Αἱ προτάσεις τῆς μεταφυσικῆς διακρίνονται, καίτοι δὲν διαφορίζονται, τῶν ἠθικῶν καὶ αισθητικῶν· αὗται θεωροῦνται ἄνευ νοήματος (non - sense)· διότι, κατὰ τὸν Wittgenstein, τὰ μεταφυσικὰ δοκίμια διατείνονται ὅτι λέγουν τι τὸ ἀληθὲς περὶ τοῦ κόσμου· ἀλλ' ἡ περὶ τοῦ κόσμου ἀλήθεια ἐκφράζεται, πιστεύει, μόνον διὰ τῶν προτάσεων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν· ὁ κόσμος ὅστις καθίσταται ἀντικείμενον ἐρεύνης εἶναι ὁ φυσικός. Ἐν τούτῳ εἴτε συμβαίνει τι εἴτε δὲν συμβαίνει. Αἱ μεταφυσικαὶ θέσεις προσπαθοῦν νὰ εἰπουν κατ' ἐμπειρικὸν τρόπον ὅ,τι κεῖται πέρα τῆς ἐμπειρίας. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὸν Wittgenstein τοῦ Tractatus τὸ νόημα μιᾶς προτάσεως καθορίζεται ἐκ τοῦ κατὰ πόσον αὕτη στοιχεῖ πρὸς τὴν (φυσικὴν) πραγματικότητα, ἐπεταὶ ὅτι αἱ μεταφυσικαὶ θέσεις, διαπερῶσαι τὰ ὅρια τοῦ ἐμπειρικοῦ, δὲν ἔχουν (ἐμπειρικὸν) νόημα. Ἡ ἀξία του κεῖται πέρα τοῦ ἐμπειρικοῦ. Ἡ ἀποψις αὕτη δὲν δηλοῖ ὑποτίμησιν τῶν μεταφυσικῶν καὶ τῶν συναφῶν πρὸς αὐτάς προτάσεων, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἀσφαλὲς μέσον κατανοήσεως καὶ ἐκτιμήσεως τούτων.

Ἡ οὐσία λοιπὸν τῆς μεταφυσικῆς, τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς αισθητικῆς δὲν ἐκφράζεται διὰ τῶν ἐπιστημονικῶν προτάσεων· τὸ περιεχόμενον αὐτῶν κεῖται εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ὑπερβατικοῦ καὶ εἶναι δυνατόν μόνον νὰ δειχθῇ ἀλλ' οὐχὶ καὶ νὰ λεχθῇ. Ἡ ἔννοια τοῦ «λέγειν» ἐνταῦθα εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὴν τῶν προτάσεων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Τὰ ἔργα τῆς τέχνης περὶ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ἡ αισθητικὴ φανερόνουν ὥς ἐκ τούτου τι τὸ ἀνέκφραστον, τὸ ὁποῖον βεβαίως δύναται νὰ εἶναι πλήρης ἀξίας· ἡ ποίησις ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖ τὸν λόγον δηλοῖ τι τὸ σημαντικόν· μολονότι δὲ ἡ γλῶσσα τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ εἶναι ἡ τοῦ πληροφορεῖν, ὅμως αἱ προτάσεις αὐτῆς δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας καὶ νοήματος, διότι, ὥς θὰ εἴπη ἀργότερον ὁ Wittgenstein, «τὸ ποίημα δὲν χρησιμοποιεῖται ἐν τῷ «γ λ ω σ σ ι κ ῶ π α ι γ ν ῖ ω» τοῦ πληροφορεῖν» ². Δηλαδή ὁ λόγος καὶ τὰ σύμβολα ἐν γένει τοῦ ποιήματος εἶναι ἐμπειρικά· δὲν λέγουν ὅμως ἀναγκαίως κάτι τὸ ἐμπειρικόν· ἡ ὑψηλὴ ποίησις προσπαθεῖ νὰ φανερώσῃ τι τὸ μεταφυσικόν. Περὶ τῶν προτάσεων τοῦ ποιητοῦ ἰσχύει ὅ,τι συμβαίνει καὶ περὶ τῶν προτάσεων τοῦ Tractatus. Ὁ Wittgenstein προσπαθεῖ νὰ εἴπη ἐμπειρικῶς τι τὸ ὁποῖον εἶναι δυνατόν μόνον νὰ δειχθῇ. Διὸ καὶ καταλήγει ὅτι αἱ προτάσεις του ἔχουν μόνον διασαφητικὴν σημασίαν. Διὰ τοῦ

1) «Ethics and aesthetics are one and the same» (Tractatus 6. 421).

2) L. Wittgenstein, *Zettel*, μετ. ὑπὸ G. E. M. Auscombe, B. Blackwell, Oxford 1967, § 160.

ποιήματος ὁ ποιητὴς ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποκαλύψῃ διὰ τῆς καταλλήλου χρησιμοποίησεως τῶν συμβόλων ὅ,τι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφρασθῇ λόγῳ. Ἡ θέσις αὕτη τοῦ Wittgenstein περὶ τοῦ δεικνύειν (showing) εἶναι σημαντικὴ διὰ τὴν αἰσθητικὴν. Οὗτος δέχεται ὅτι ὑπάρχουν πράγματα ἀνεκφράστα, τὰ ὅποια δηλοῦν ἑαυτὰ («Es gibt allerdings Unaussprechliches. Dies zeigt sich, es ist das Mystische» Tractatus 6. 522).

Ἐν τῷ Tractatus ἐχάραξε τὰ ὅρια μεταξὺ τοῦ τί εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ ἐπιστημονικῶς καὶ τοῦ τί δὲν εἶναι. Ἡ αἰσθητικὴ πρέπει νὰ διακριθῇ σαφῶς τῆς ἐπιστήμης. Ἡ αἰσθητικὴ συνδέεται πρὸς ὅ,τι ὀνομάζει ἀνεκφράστον (inexpressible), μυστικὸν (mystical, das Mystische)· ταῦτα συνάπτονται πρὸς τὸ ὑπερβατικόν. Τοῦτο ἐν τῷ Tractatus φανερόνεται ἀρνητικῶς μὲ τὸ νὰ ἐκτίθεται σαφῶς ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφρασθῇ. Λεπτομερέστεραι ἀπόψεις ἐπ' αὐτῶν τῶν θεμάτων δὲν ὑπάρχουν ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ.

Ἐξ ἐπιστολῆς του δὲ πρὸς τὸν Engelmann¹, γραφείσης κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ Tractatus, μανθάνομεν τί ἀκριβῶς εἶχε κατὰ νοῦν ὁ Wittgenstein διὰ τῶν θέσεών του αὐτῶν. Ὁ Engelmann ἔστειλεν εἰς αὐτὸν ἐν ποίημα τοῦ Uhland («Graf Eberhards Weissdorn»). Ὁ Wittgenstein ἔγραψεν εἰς αὐτόν : «Τὸ ποίημα τοῦ Uhland εἶναι πράγματι ὑπέροχον. Καὶ οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα : ἐάν δὲν προσπαθῇς νὰ ἐκφράσῃς ὅ,τι εἶναι ἀνεκφράστον, τότε οὐδὲν χάνεται. Ἀλλὰ τὸ ἀνεκφράστον περιλαμβάνεται ἀνεκφράστως εἰς ὅ,τι ἔχει λεχθῆναι». Τοῦτο σημαίνει ὅτι αἱ προτάσεις τοῦ ποιητοῦ ἐπιτυχάνουν νὰ δημιουργήσουν ἐντύπωσιν οὐχὶ διὰ τῶν ὅσων λέγουν ἀλλὰ διὰ τῶν ὅσων δείκνυνται δι' αὐτῶν· τὸ καλλιτεχνικὸν ἀποτέλεσμα κεῖται πέρα τῆς ἀμέσου ἐντυπώσεως τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ ἡ γλῶσσα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς γλώσσης.

Αἱ αἰσθητικαὶ αὐταὶ ἀντιλήψεις τοῦ Wittgenstein κατὰ τὴν πρώιμον περίοδον τῆς φιλοσοφίας του δὲν εἶναι ἄνευ ἀξίας, διότι προσδιορίζουν τὰ ὅρια ἐντὸς τῶν ὁποίων κινεῖται ἡ τέχνη καὶ ὁ αἰσθητικὸς λόγος· τινὲς δὲ ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν καὶ κατὰ τὴν ὑστέραν περίοδον τῆς φιλοσοφίας του (ὥς ἡ αὐστηρὰ διάκρισις μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ αἰσθητικῆς).

Τὰ περὶ αἰσθητικῆς λεγόμενα εἰς τὸ ὕστερον ἔργον του εἶναι περισσότερον ἐκτεταμένα καὶ στοιχοῦν πρὸς τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς φιλοσοφίας² του μετὰ τὸ 1929.

1) P. Engelmann, ἔ. ἀ., σσ. 7, 82—85.

2) Ἡ ὑστέρη φιλοσοφία του εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν τοῦ Tractatus· Κατὰ τὴν πρώιμον περίοδον πιστεύει ὅτι ὑπάρχει οὐσιαστικὴ τις φύσις τῆς γλώσσης, ἥτις πρέπει νὰ περιγραφῇ καὶ ἀποκαλυφθῇ διὰ τῆς λογικῆς ἀναλύσεως τῶν συνθέτων προτάσεων εἰς τὰς πλέον στοιχειώδεις (elementary propositions). Δέχεται δηλαδὴ ὅτι πᾶσαι αἱ φυσικαὶ γλώσσαι ἔχουν ἐν κοινὸν πρότυπον. Μετὰ τὸ 1929 ἀντελήφθη ὅτι ἡ σπουδαιότης τῆς γλώσσης δὲν ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι αὕτη ἔχει μίαν οὐσιώδη φύσιν, ἀλλ' ἡ βαθεῖα δομὴ τῆς ἀποκαλύπτεται ἀκριβῶς διὰ τῆς ποιικιλίας τῶν γλωσσικῶν μορφῶν· αὗται συνδέονται μεταξὺ των, ὥς τὰ παίγνια, διὰ οἰκογενειακῶν ὁμοιοτήτων καὶ δὲν ἔχουν μίαν κοινήν οὐσίαν. Αἱ ἐκφράσεις τῆς γλώσσης σημειοῦν μορφὰς ζωῆς, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἴδιον περιεχόμενον καὶ δὲν ἀναλύονται λογικῶς, οὐδὲ ταυτίζονται πρὸς ἄλλας.

Αἱ αἰσθητικαὶ τοῦ ἀπόψεως εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφραστοῦν ἐπιγραμματικῶς διὰ τῶν τίτλων : «γραμματικὴ τῆς αἰσθητικῆς» ¹ ἢ «λογικὴ τῆς αἰσθητικῆς ἐρμηνείας» (grammar of aesthetics, the logic of aesthetic explanation). Αἱ ἀπόψεις τοῦ δηλονότι καθίστανται φανεραί, ἐὰν ἐρευνηθῇ τὸ τί ἀκριβῶς ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς αἰσθητικῆς ἐρμηνείας ὡς γραμματικῆς σημαίνει καὶ ἐάν, ὡς εἰκός, δειχθῇ ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὕτη δὲν εἶναι ἐπιστημονικῆς ὕφους.

Ἡ αἰσθητικὴ κατὰ τὸν Wittgenstein πρέπει νὰ ἀναλύῃ τὴν «γραμματικὴν» ² τῆς τέχνης καθ' ὃν τρόπον ἡ «γραμματικὴ» (ἡ λογικὴ σύνταξις) ἀναλύει τὰς προτάσεις. Οὗτος εἰς πλείστας περιπτώσεις ὁμιλεῖ περὶ τῶν «προτάσεων» τῆς μουσικῆς, ὡς ἐὰν ἡ κατανόησις (understanding) μιᾶς προτάσεως εἶναι ὁμοίον τι πρὸς τὴν κατανόησιν ἐνὸς μουσικοῦ θέματος. Ἡ ἄποψις αὕτη εἶναι μέρος τῆς γενικωτέρας αὐτοῦ θέσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν εὐρίσκομεν τὴν ὕψην ἀντικειμένου τινὸς διὰ τῆς ἐρέυνης τῶν ἐκφράσεων, αἱ ὁποῖαι δεικνύουν τὸ τί εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου, διὰ τῆς ἐρμηνείας δηλαδὴ τῶν ἐκφράσεων τῶν λεγομένων περὶ τοῦ ἀντικειμένου.

Ἄλλ' ὥσως εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ καὶ τὸ ἀτίθετον, ὅτι δηλαδὴ ἡ κατανόησις ἐνὸς ἔργου τέχνης εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὴν κατανόησιν τῶν περὶ τούτου ἐκφράσεων. Τὸ νὰ ὁμιλῶμεν περὶ «γραμματικῆς» ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ νὰ ὁμιλῶμεν περὶ νοηματικῶν συνδυασμῶν τῶν λέξεων ἐν τῇ γλώσσῃ· ἡ δὲ αἰσθητικὴ ἐρμηνεία, θεωρουμένη ὡς «γραμματικὴ», δηλοῖ συζήτησιν τῶν ἀντικειμένων τῆς τέχνης ὡς τμημάτων τῆς γλώσσας περὶ τῆς τέχνης. Ἡ «γραμματικὴ» ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔχει τὴν (λογικὴν) ὕψην τοῦ «ὡς ἐάν», καθ' ἣν τὰ ἔργα τέχνης, ἐκλαμβάνονται ὡς γλωσσικαὶ ἐκφράσεις, ἡ δὲ αἰσθητικὴ τῶν ἐρμηνεία εὐρίσκεται εἰς τοὺς τρόπους κατὰ τοὺς ὁποίους αἱ προτάσεις αὐταὶ πρέπει νὰ κατανοηθοῦν.

1) Ὁ ὅρος «γραμματικὴ» (grammar) ἔχει εὐρύτατον περιεχόμενον. Τοῦτο στοιχεῖ πρὸς τὴν ὑστέραν περὶ γλώσσας ἀντίληψιν τοῦ Wittgenstein (βλ. προηγ. σημείωσιν). Ἄντ' αὐτοῦ χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ ὅροι «λογικὴ» καὶ «ἐννοια» (logic, concept). Ἐφ' ἐξῆς ὁ ὅρος «γραμματικὴ» χρησιμοποιεῖται ὡς ὑπὸ τοῦ Wittgenstein, πλὴν τῶν περιπτώσεων ὅπου ἐμφανῶς ἔχει τὸ συνηθισμένον νόημα.

2) Περὶ τῆς σχέσεως τῆς ὑπὸ τὴν συνήθη ἐννοίαν γραμματικῆς πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ὁ Wittgenstein φέρεται εἰπὼν ἐν *Lectures and conversations*, I, 1—3 : «The subject (aesthetics) is very big and entirely misunderstood as far as I can see . . . We are going from one subject—matter of philosophy to another, from one group of words to another group of words. An intelligent way of dividing up a book on philosophy would have to distinguish far more parts of speech, kinds of words. Where in fact you would have to distinguish far more parts of speech than an ordinary grammar does. You would talk for hours and hours on verbs «seeing», «feeling», etc., verbs describing personal experience. We get a peculiar kind of confusion or confusions which comes up with all these words. You would have another chapter on numerals—here there would be another kind of confusion : a chapter on «all», «any», «some», etc.—another kind of confusion : a chapter on «you», «I» etc.—another kind : a chapter on «beautiful», «good»—another kind. We get into a new group of confusions ; language play us entirely new tricks».

Ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου «γραμματικὴ» ἐνταῦθα εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Wittgenstein. Ὅ,τι διαχωρίζει τὴν χρῆσιν ταύτην ἐκ τῆς συνήθους χρήσεως τοῦ ὅρου εἶναι ἡ ἔμφασις τοῦ Wittgenstein περὶ τῆς σπουδαιότητος τῶν, ὑπὸ τούτου καλουμένων, «γ λ ω σ σ ι κ ῶ ν π α ι γ ν ῖ ω ν» (language games) ὡς καθοριστικῶν παραγόντων τῆς χρήσεως τῶν λέξεων. Τοῦτο σημαίνει ὅτι αἱ πραγματικαί—φυσικαί (ἢ καὶ δυναταί) πράξεις τοῦ λέγειν (speech acts) λαμβάνουν χώραν ἐντὸς πεπλεγμένων καταστάσεων καὶ προσδιορίζονται ἐκ τοῦ ὑποκινούντος αὐτὰς διαφέροντος τοῦ ὁμιλητοῦ. Ἄλλοις λόγοις, ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῆς γραμματικῆς τοῦ Wittgenstein καὶ τῆς συνήθους γραμματικῆς εὐρίσκεται εἰς τὸ ὅτι ἡ δευτέρα προσπαθεῖ ἀπλῶς νὰ δώσῃ κανόνας (rules) διὰ τὸν κατὰ νόημα συνδυασμὸν τῶν λέξεων ἐν τῇ γλώσσῃ ἄνευ ἀναφορᾶς εἰς τι, ἢ ἀνεξαρτήτως τοῦ περιβάλλοντος ἀναφορᾶς (context). Ὁ Wittgenstein ἐννοεῖ ἐνταῦθα τοὺς κανόνας διὰ τὴν κατὰ νόημα χρῆσιν τῶν λέξεων καὶ φράσεων ἐν τῷ ὁμιλεῖν (ἢ γράφειν κ.τ.τ.), ὡς αὗται συνδέονται πρὸς ὠρισμένον περιβάλλον (context), ἐξ οὗ καὶ ἡ χρῆσις των ἐξαρτᾶται.

Τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν περὶ γλώσσης καὶ γραμματικῆς διασαφεῖ διὰ τῶν ὅσων ὁ ἴδιος γράφει εἰς τὰς «Φιλοσοφικὰς ἐρεῖνας» :

«Σκέψου περὶ τῶν ἐργαλείων εἰς ἐν κιβώτιον δι' ἐργαλεῖα : [ἐκεῖ] ὑπάρχει τὸ σφυρί, ἡ λαβίς, τὸ πριόνι, ὁ βιδολόγος, ὁ κανὼν, τὸ δοχεῖον τῆς κόλλας, ἡ κόλλα, τὰ καρφία καὶ αἱ βίδαι. Αἱ λειτουργίαι τῶν λέξεων εἶναι τόσον ποικίλαι ὅσον καὶ αἱ λειτουργίαι τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν. (Καὶ εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ὑπάρχουν ὁμοιότητες).

Ὡς εἰκόσ, ὅ,τι μᾶς προξενεῖ σύγχυσιν εἶναι ἡ ὁμοιόμορφος ἐμφάνισις τῶν λέξεων, ὅταν ἀκούωμεν αὐτὰς ἐν τῷ ὁμιλεῖν ἢ τὰς συναντῶμεν ἐν χειρογράφοις ἢ εἰς ἐντυπα. Διότι ἡ ἐφαρμογὴ των δὲν ἐμφανίζεται εἰς ἡμᾶς σαφῶς» ¹. Πρὸς τοῦτοις λέγει : «ἀλλ' ἡ συνένωσις τῶν λέξεων κατὰ εἶδῃ ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ σκοποῦ τῆς κατατάξεως,—καὶ ἐκ τῆς κλίσεώς μας πρὸς τιν» ².

Πᾶν ἐργαλεῖον ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθῇ πρὸς διαφόρους σκοπούς· τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς λέξεις. Καίτοι ἡ λέξις, ὡς τὸ ἐργαλεῖον, παραμένει ἡ αὐτή, αἱ λειτουργίαι τὰς ὁποίας ἐπιτελεῖ εἶναι πολλαὶ καὶ διαφόρων εἰδῶν. Τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ σαφέστερον διὰ παραδειγμάτων. Ἐν τῷ αἰσθητικῷ λόγῳ χρησιμοποιούμεν ὅρους, ὡς ὁ «ῥαῖος», καὶ τοῦτο ὑποδηλοῖ ὅτι οἱ ὅροι αὗτοι ἐμφαίνουσιν ιδιότητας (qualities), π. χ. τὸ X πρᾶγμα ἔχει ὠρισμένην ιδιότητα, τὴν τοῦ ὥραιου.

1) *Philos. investigations*, I, 11 :

«Think of the tools in a tool - box : There is a hammer, pliers, a saw, a screw - driver, a rule, a glue - pot, glue, nails and screws.—The functions of words are as diverse as the functions of these objects. (And in both cases there are similarities).

Of course, what confuses us is the uniform appearance of words when we hear them spoken or meet them in script and print. For their application is not presented to us so clearly».

2) *Philos. investigations*, I, 17.

“Ομως τοιοῦτοι ὅροι χρησιμοποιοῦνται κατὰ ποικίλους τρόπους, διὸ καὶ δημιουργοῦν σύγχυσιν. Ἀναφέρωμεν ἓν παράδειγμα ἐκ τῆς περὶ τοῦ καλοῦ—ὠραίου συζητήσεως τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ «*Ἰππία μείζονι*» (288a—289d). Ἐνταῦθα γίνεται συζήτησις περὶ τῆς «καλῆς παρθένου» καὶ τῆς «καλῆς χύτρας».

Ὁ Ἰππίας λέγει : «*Ἄλλ’ οὕτως, ὦ Σώκρατες, ἔχει, οἶμαι· καλὸν μὲν καὶ τοῦτο τὸ σκεῦός ἐστι καλῶς εἰργασμένον, ἀλλὰ τὸ δλον τοῦτο οὐκ ἔστιν ἄξιον κρίνειν ὡς ὃν καλὸν πρὸς ἵππον τε καὶ παρθένον καὶ τᾶλλα πάντα τὰ καλά*» ¹. Τοῦτο ὅμως δὲν ικανοποιεῖ τὸν Σωκράτη, ὅστις ζητεῖ («τὸ εἶδος») τὸ ὁποῖον ἐὰν προσγένηται, («τᾶλλα πάντα κοσμεῖται καὶ καλὰ φαίνεται») (289d 3). Οὗτος δηλαδὴ ζητεῖ τὴν ιδέαν τοῦ κάλλους ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ὁποίαν πάντα τὰ ἄλλα εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐλλιπῆ.

Ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον ἔχει σημασίαν ἐνταῦθα εἶναι ὅτι, καίτοι ἡ λέξις «καλός» διατηρεῖ τὸ νόημα καὶ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις, ἐν τούτοις ἀναφέρεται εἰς δύο διαφορετικὰς κατηγορίας ἀντικειμένων, ὡς καὶ ὁ Ἰππίας παρατηρεῖ. Ὁ Wittgenstein ἐπὶ τοῦ προκειμένου δέχεται ὅτι ὁ καλύτερος τρόπος, ἵνα ἀποφύγωμεν τὴν σύγχυσιν, εἶναι νὰ βεβαιωθῶμεν περὶ τίνος θέματος διεξάγεται ἡ συζήτησις καὶ ποῖα κριτήρια χρησιμοποιοῦνται ἐν τινι καθωρισμένῳ περιβάλλοντι (context). Συγκεκριμένως λέγει ὅτι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον παρέχει εἰς τὴν λέξιν ὀρισμένην ἔννοιαν εἶναι : «The game it appears in, not the form of words» («τὸ παίγνιον ἐν ᾧ λέξις τις ἐμφανίζεται, οὐχὶ ἡ μορφή τῶν λέξεων») ². Τὸ σημαντικὸν εἶναι νὰ ἀνεύρωμεν πῶς χρησιμοποιοῦμεν τὰς λέξεις καὶ οὐχὶ νὰ προσπαθῶμεν νὰ προσδιορίσωμεν τὸ ἀκριβὲς νόημα τῶν λέξεων. Κατὰ τὸ «Lectures and conversations» ὁ Wittgenstein φέρεται εἰπὼν ὅτι : «τὸ κυριώτερον σφάλμα τῶν φιλοσόφων εἶναι . . . ὅτι, ὅταν ἐρευνοῦν τὴν γλῶσσαν, προσέχουν τὴν μορφήν τῶν λέξεων καὶ οὐχὶ τὸ πῶς χρησιμοποιεῖται ἡ μορφή τῶν λέξεων» (Lectures and conversations I, 5). Ἡ γνώμη του αὕτη δὲν ἀποκλείει τὴν περίπτωσιν, καθ’ ἣν ἡ περὶ τοῦ ὠραίου ἐρευνα, ὡς εἰς τὸν «*Ἰππίαν μείζονα*», νὰ θεωρῇται ὡς εὐλογος καὶ ὅταν διεξάγεται δι’ ὄρων ὡς «ιδεατὴ ὠραιότης», «ἀπόλυτος ὠραιότης», δηλαδὴ νὰ διεξάγεται κατὰ τρόπον πλατωνικὸν χωρὶς τοῦτο νὰ δημιουργῇ σύγχυσιν.

Προτοῦ ἀναφέρωμεν παράδειγμά τι ἐκ τοῦ Wittgenstein, θὰ ἦταν χρήσιμον νὰ παραθέσωμεν ἓν παράδειγμα ἐκ τοῦ Κάντ. Ὁ Κάντ εἰς τὴν «Κριτικὴν τῆς κρίσεως» συγκρίνει τὸ ὠραῖον πρὸς τὸ ἡδύ :

Λέγει τις ὅτι «ὁ οἶνος τῶν Καναρίων εἶναι ἡδύς». Κάποιος ἄλλος εἶναι δυνατὸν νὰ διορθώσῃ τὴν ἔκφρασιν αὐτὴν ὑπενθυμίζων εἰς ἐκεῖνον ὅτι ἔπρεπε νὰ εἴπῃ : « . . . εἶναι ἡδύς εἰς ἐμέ ». Καὶ τοῦτο ἰσχύει οὐχὶ μόνον διὰ τὰ ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὴν γεῦσιν, ἀλλὰ καὶ διὰ πᾶν ὅ,τι εἶναι «ἡδύ» εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τὰ ὦτα. Ἡ περίπτωσις ὅμως εἶναι ἐντελῶς διάφορος, συνεχίζει ὁ Κάντ, ὅταν πρόκειται περὶ τοῦ ὠραίου. Θὰ ἦτο γελοῖον νὰ εἴπῃ τις περὶ ἀντικειμένου τινός,

1) Πλάτ. Ἰππ. μείζ. 288e 6—10.

2) Lectures and conversations . . . I, 5.

ὅπερ τὸν εὐχαριστεῖ, ὅτι : « τοῦτο τὸ ἀντικείμενον εἶναι ὥραϊον εἰς ἐμέ » ¹.

Τὸ παράδειγμα τοῦτο δεικνύει ὅτι ἡ χρῆσις μιᾶς ἐκφράσεως εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν εἶναι κανονική, ἐνῶ εἰς τὴν δευτέραν δὲν εἶναι. Ὁ Κάντ λέγει ὅτι ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιπτώσεως εἶναι ὑπερβατική. Ὁ Wittgenstein θὰ ὠνόμαζε ταύτην « γραμματικήν » διαφορὰν (grammatical difference). Κατὰ παρόμοιον τρόπον ὁ τελευταῖος διασαφεῖ τὸ θέμα τοῦτο ἐν σχέσει πρὸς τὰ διάφορα « γλωσσικὰ παίγνια » (language games).

Κάποιος, π. χ. χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν « exquisite » (σπάνιος, ἐκλεκτός, θαυμάσιος) διὰ νὰ περιγράψῃ μίαν σονάταν τοῦ Mozart καὶ ἐν εἶδος καφέ. Τὸ σημαντικὸν εἶναι ὅτι ἡ σύγχυσις δὲν προκύπτει, ἐπειδὴ ἡ λέξις « exquisite » ἔχει δύο διαφορετικὰ νοήματα, (ἀφοῦ ἔχομεν ἐκμάθει ἐν μόνον νόημα) ἀλλ' ἐκ τοῦ ὅτι χρησιμοποιεῖται εἰς δύο διάφορα « γλωσσικὰ παίγνια »· τὸ ἐν εἶναι τὸ τῆς τέχνης, τὸ ἄλλο ἀνήκει εἰς χῶρον τῆς ἡδονῆς (« realm of utterance of delight ») ².

Τὰ κριτήρια τοῦ κρίνουν εἶναι διαφορετικὰ εἰς τὰς δύο περιπτώσεις : τὸ πρῶτον κριτήριον ἀναφέρεται εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἐκτίμησιν τῆς τέχνης, τὸ δεύτερον εἰς ὅ,τι ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ εὐγευστον.

Ἡ αἰσθητικὴ κρίσις καὶ ἐκτίμησις συνδέονται στενότατα πρὸς τὴν αἰσθητικὴν ἐρμηνείαν, ἥτις θεωρεῖται ὡς « γραμματική ». Ἐνταῦθα ἐμπλέκονται δύο εἶδη κανόνων (rules). Κατὰ πρῶτον ὑπάρχουν κανόνες οἰτινες, π. χ., διέπουν τὴν ἁρμονίαν κατὰ τὰς συνθέσεις. Οἱ κανόνες οὗτοι προέρχονται κατ' εὐθεῖαν ἐκ τοῦ δεδομένου πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος· οὗτοι θεσπίζονται ἵνα προκαλέσουν ὀρισμένον ἀποτέλεσμα τὸ ὅποιον εἶναι εὐχάριστον. Ἐὰν ἀντιλαμβανώμεθα τί λαμβάνει χώραν εἰς μίαν συγκεκριμένην σύνθεσιν, π. χ. διατὶ ὁ συνθέτης ἀφίνει μίαν κυριαρχοῦσαν ἐβδόμην μουσικῶς « ἀσυμπλήρωτον » (διότι π. χ. δημιουργεῖ ὀρισμένην ἀτμόσφαιραν), ἡ γνῶσις αὕτη τῶν κανόνων καὶ ἡ κατανόησις τοῦ πράγματος μεγάλως ἐνισχύει τὴν αἰσθητικὴν ἐκτίμησιν. Ἐνίοτε οἱ κανόνες τῆς συνθέσεως εἶναι δυνατὸν νὰ παραβιασθοῦν ἐσκεμμένως, ἵνα δημιουργηθῇ ἐν αἰσθητικὸν ἀποτέλεσμα· πάντως καὶ τότε ὑπάρχουν ὀρισμένοι κανόνες ὀρθότητος. Οἱ ὅροι, οἱ κανόνες αὗτοι τῆς συνθέσεως ὁμοιάζουν πρὸς τοὺς κανόνας τῆς γραμματικῆς, ἀλλ' ὁμως δὲν συμπίπτουν πρὸς αὐτούς.

Τὸ δεύτερον εἶδος κανόνων, σχετικῶν πρὸς τὴν αἰσθητικὴν ἐρμηνείαν καὶ ἐκτίμησιν, εἶναι οἱ κανόνες τῆς γραμματικῆς (rules of grammar). Οὗτοι ἐνυπάρχουν εἰς τὰς κρίσεις μας. Ἡ ἐννοια τῆς « ὀρθότητος » εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ εἰς ἐν ἰδιάζον ὕφος ἀρχιτεκτονικῆς. Εἶναι ἴσως ὀρθὸν νὰ εἰπώμεν ὅτι : τοῦτο εἶναι καλὸν παράδειγμα γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, εἶναι ὀρθὸν εἰς τὰς λεπτομερείας του διὸ καὶ συμφωνεῖ πρὸς αὐτὴν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ἔκφρασιν. Ἀλλ' ὡσαύτως γνωρίζομεν ὅτι εἶναι ἐσφαλμένον νὰ περιγράψωμεν συμφωνίαν τινὰ τοῦ Mozart ὡς ὀρθήν. Τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἀκολουθοῦμεν ἕνα συγκεκριμένον

1) I m m. K a n t, *Critique of judgment*, μετ. ὑπὸ J. H. Bernard, Hafner Publishing Company, New York 1951. Βιβλίον πρῶτον, δευτέρα στιγμή, § 6—7.

2) *Lectures and conversations*, II, 3.

κανόνα. Ἡ γνώσις αὕτη προκύπτει ἐκ τῆς ἱκανότητός μας (ἢ ἐνυπάρχει εἰς τὴν ἱκανότητά μας) νὰ ἐκφέρωμεν τοιοῦτου εἵδους κρίσεις. Ἡ ἔννοια δηλαδὴ τοῦ «γραμματικοῦ κανόνος» (grammatical rule) προκύπτει ἐκ τῆς ἱκανότητός μας νὰ γνωρίσωμεν τί εἶναι κατὰλληλον νὰ εἴπωμεν εἰς τινα στιγμήν, ἢ πότε νὰ ἐκφέρωμεν ὠρισμένην κρίσιν.

Τοῦτο δηλοῖ ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμεν φανεροὺς κανόνας (rules), διὰ τῶν ὁποίων νὰ κρίνωμεν· εἶναι πάντως ἐπιβοηθητικὸν τὸ νὰ ἐκμάθωμεν ὠρισμένους κανόνας, οἱ ὁποῖοι δεικνύουν τί ἐμπλέκεται εἰς ἓν «παίγνιον γλώσσης»· τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ καταστήσῃ τὴν κρίσιν μας περισσότερον καλλιεργημένην, ἀνεπτυγμένην καὶ εὐστοχόν. Κατὰ ταῦτα ἡ αἰσθητικὴ μας ἐκτίμησις ποικίλει ἔνεκα τῆς ὑφῆς τῆς κατανόησεως τὴν ὁποίαν ἔχομεν περὶ ἑνὸς ἔργου τέχνης, ἢ καὶ ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως ταύτης· ἔχει σημασίαν, ἐὰν ἡ κατανόησίς μας εἶναι ἀποτέλεσμα παιδείας ἢ ἀπλῶς ἐνορατικῆ (ὅποτε εἶναι ἐπισφαλής). Ἡ αἰσθητικὴ δὲ κρίσις, ὥς ἐκ τούτου, συνδεομένη στενότερα πρὸς τὴν αἰσθητικὴν ἐκτίμησιν, πρέπει νὰ ἔχῃ βάσιν, ἐφ' ἧς νὰ στηρίζεται. Δὲν εἶναι ἀρκετὸν νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐν μουσικὸν τεμάχιον εἶναι ὑπέροχον· πρέπει νὰ δυνάμεθα νὰ προσφέρωμεν ἐξήγησιν τινα διατί τοῦτο δέον νὰ θεωρῇται ὡς τοιοῦτον. Ἡ ἀδυναμία νὰ προσφέρωμεν λόγους ὑποδηλοῖ ἔλλειψιν κατανόησεως.

Ἀφ' ἐτέρου εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ προσδιορίσωμεν ἀκριβῶς : εἰς τί ἡ ἐκτίμησις συνίσταται, τί ἀπαρτίζει τὴν ἐκτίμησιν (appreciation)· κανόνες δὲν εἶναι δυνατόν νὰ δοθοῖν, διότι τοῦτο θὰ ἀπῆτει περιγραφὴν ὁλοκλήρου τοῦ περιβάλλοντος τοῦ καταννοῦντος. Καὶ τοῦτο θὰ ἦτο ἀναγκαῖον, διότι οἱ κανόνες, ὅστινες χρησιμοποιοῦνται εἰς τὰς αἰσθητικὰς κρίσεις, προερχόμενοι ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν κρίσεων (ἢ ἐνυπάρχοντες εἰς αὐτάς), ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ πολιτισμοῦ (culture) ἐν τῷ ὁποίῳ ζῶμεν. Ὁ Wittgenstein συζητεῖ τοῦτο ἀναλυτικῶς. Ὁμιλεῖ περὶ τῆς ὑπὸ τῶν εὐρωπαίων ἐκτιμήσεως τῆς τέχνης τῶν νέγων καὶ πιστεύει ὅτι ἡ ἐκτίμησις αὕτη εἶναι ἐντελῶς διάφορος τῆς τοῦ πεπαιδευμένου νέγου : «καὶ εἰς πεπαιδευμένος νέγρος εἶναι δυνατόν νὰ ἔχῃ ἀντικείμενα τῆς τέχνης τῶν νέγων εἰς τὸ δωμάτιόν του. Ἡ ἐκτίμησις ὅμως τοῦ νέγου καὶ ἡ τοῦ F. Dobson ¹ εἶναι ἐντελῶς διάφοροι. Πράττεις κάτι τὸ διαφορετικὸν μὲ αὐτὰ» (τὰ ἀντικείμενα ἐκτιμήσεως) ².

Ὁ εὐρωπαῖος καὶ ὁ πεπαιδευμένος νέγρος ἔχουν διάφορον παράδοσιν, ἥτις προέρχεται ἐκ διαφόρων πολιτισμῶν ³. πρόκειται δηλαδὴ περὶ διαφορετικῆς στάσεως ἑκατέρου πρὸς ἓν δεδομένον ἀντικείμενον, πρὸς ἓν ἔργον τέχνης. Ἐνταῦθα

1) Ὁ F. Dobson (1888—1963), ζωγράφος καὶ γλύπτης, πρῶτος ἔστρεψε τὰ διαφέροντα τῶν Ἀγγλῶν εἰς τὴν ἀφρικανικὴν καὶ ἀσιατικὴν γλυπτικὴν.

2) *Lectures and conversations*, I. 28. Τοῦτο συμβαίνει, διότι τὸ περιβάλλον ἀναφορᾶς ἑκατέρου δὲν εἶναι ταυτόν.

3) Τὸ ὅτι ἡ κατανόησις καί, ὥς ἐκ τούτου, ἡ ἐκτίμησις ἑνὸς ἀντικειμένου ὑπὸ ἑνὸς εὐρωπαίου καὶ ἑνὸς νέγου εἶναι διάφορος συζητεῖται διεξοδικῶς ὑπὸ τοῦ P. W i n c h («Understanding a primitive society», ἐν *American Philosophical Quarterly*, 4, 1964, σσ 307—324) κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Wittgenstein.

οί κανόνες οί όποιοι ένυπάρχουν είς τās κρίσεις των έχουν μεγάλην σημασίαν. Διότι διά τόν εύρωπαϊόν, ώς άποτέλεσμα τοϋ πολιτιστικοϋ του περιβάλλοντος, ώρισμένοι συνδυασμοί χρωμάτων φαίνονται είς αϋτόν πολύ λαμπροί, φωτεινοί καί, ένεκα τούτου, ίσως δυσάρεστοι, άποκρουστικοί. Διά τόν νέγρον ό αϋτός συνδυασμός χρωμάτων καθιστᾷ έν έργον τέχνης άληθῆ έκφρασιν τῆς τέχνης έν τῷ πολιτισμῷ του, εἶναι κάτι τό όποϊον οϋτος θεωρεῖ ώς τό κατάλληλον, ώς τό καλλιτεχνικῶς άρμόζον. Πάντες έχομεν «εἰκόνα» τινά περί τοϋ καταλλήλου, τοϋ άρμόζοντος, τοϋ νοηματικοϋ. 'Ο Wittgenstein γράφει : «we often get to see . . . a picture. A full - blown pictorial representation of our grammar. Not facts ; but as it were illustrated turns of speech». («Συχνότατα συλλαμβάνομεν . . . μίαν εἰκόνα. Μίαν πλήρη εἰκονικήν παράστασιν τῆς γραμματικῆς μας. Οϋχι γεγονότα· αλλά, ώς εἰκός, ἐξωγραφημένας ὅψεις τοϋ λόγου») ¹. 'Η λειτουργία αϋτῶν τῶν εἰκόνων εἶναι νά φανερώσουν κάτι περί τῆς χρήσεως μιᾶς ὀρισμένης έκφράσεως. Προσκτώμεθα τās «εἰκόνας» αϋτάς έκ τῆς μορφῆς ζωῆς μας, έκ τοϋ πολιτισμοϋ μας. Τοϋτο σημαίνει ότι αἱ «εἰκόνες» θεμελιοϋνται ἐπὶ τοϋ τρόπου συμφώνως πρὸς τόν όποϊον βλέπομεν τᾶ ὄντα, ἐπὶ τοϋ τρόπου ζωῆς καί δράσεως. 'Αλλά τοϋτο πάλιν ὑποδηλοῖ συμφωνίαν ἡμῶν πρὸς τήν γλῶσσαν (πρὸς τήν λογικήν τῆς γλώσσης) τήν όποίαν χρησιμοποιοῦμεν. 'Η συμφωνία μας αϋτή «δέν εἶναι συμφωνία ώς πρὸς τās γνώμας [αἱ όποῖαι ὑπάρχουν έν τῇ κοινωνίᾳ], αλλά κατά τήν μορφήν ζωῆς» (Philos. investig. I, 241) ².

'Εάν ένίστε δέν συμφωνῶμεν, τοϋτο συμβαίνει, διότι χρησιμοποιοῦμεν, ώς εἰκός, διαφορετικάς «εἰκόνας». Εἰς τήν περίπτωσιν τῆς ὑπὸ τοϋ νέγρου καί εύρωπαίου έκτιμήσεως τῆς τέχνης τῶν νέγων ἐκάτερος τούτων έχει διαφορετικήν «εἰκόνα» (picture) περί τοϋ τί εἶναι κατάλληλον. 'Υπάρχει δηλονότι διαφορά είς τόν τρόπον τοϋ σκέπτεσθαι· οἱ δέ «γραμματικοί κανόνες» (grammatical rules) έκφράζονται είς τήν εἰκόνα, ἥ λαμβάνουν τήν μορφήν τῆς εἰκόνης· οϋτοι άποκλείουν ὀρισμένα εἶδη έκφράσεων εἴτε ώς μή κατάλληλα εἴτε ώς μή έχοντα νόημα. 'Επὶ τοϋ προκειμένου τό πολιτιστικόν περιβάλλον εἶναι ἄκρως σημαντικόν καί διά τήν κτῆσιν τῶν εἰκόνων καί διά τήν ἐπίδρασιν τήν όποίαν ἄσκει ἐπὶ τās καλλιτεχνικάς ἀντιδράσεις τινός· ό πολιτισμός μας ρυθμίζει κατά τина τρόπον τήν στάσιν μας.

'Η αἰσθητική λοιπόν κατανόησις καί ἐρμηνεία ἀπαιτεῖ τήν μετοχήν (τήν διά πείρας ἢ διά τοϋ λόγου) τοϋ ἐρμηνεύοντος είς τό «παίγνιον γλώσσης» (language game), έν τῷ όποίῳ εϋρίσκεται τό έργον τέχνης· τοϋτο ἀπαιτεῖ γνῶσιν τῶν κανόνων, κατά τοϋς όποίους διεξάγεται τό παίγνιον, καί κατανόησιν τῆς μορφῆς ζωῆς τήν όποίαν έκφράζει.

Παράδειγμά τι έκ τῆς μουσικῆς ίσως διασφήση καλύτερον τήν θέσιν ταύτην. Πολλάκις τίθεται τό αἰσθητικόν πρόβλημα : 'Υπάρχει μουσική ἥτις καλεῖται «ἀτονική» (atonal) χωρίς πράγματι νά έχη τονικότητα ; Αἱ ἀπαντήσεις είς τό έρώτημα τοϋτο διχάζονται· ἄλλοι δέχονται ότι δέν ὑπάρχει τοιαύτη μουσική, διότι

1) *Philos. investigations*, I, 295.

2) 'Η έν ταῖς ἀγκύλαις προσθήκη εἶναι ἰδική μου. Τό αὐτό ίσχύει καί ἐφ' ἐξῆς.

εἴμεθα οὕτω γυμνασμένοι (ἢ συνηθισμένοι) μουσικῶς ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νὰ ἀκούωμεν παρὰ κατὰ τρόπον τονικὸν καὶ διότι δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἐπὶ τῇ βάσει τίνος κλειδιοῦ ἔχει συντεθῇ ἢ ἐν καλούμενον «ἀτονικόν» μουσικὸν τμήμα.

Διαφορετικὰς ἀπόψεις ὑποστηρίζουν οἱ ἐνάντιοι πρὸς τὴν θέσιν αὐτὴν. Ὡς ἐξετάσωμεν τὴν φράσιν : «δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἐπὶ τῇ βάσει τίνος κλειδιοῦ ἔχει συντεθῇ»· τί αὕτη σημαίνει ; Εἶναι δυνατόν νὰ σημαίῃ ὅτι, ἀκούων π. χ., ἐν ἄσμα τοῦ Shoenberg, καθίσταμαι σχεδὸν βέβαιος ὅτι ἀκούω τὸν ρυθμὸν τοῦ εἰς F ἐλάσσονα ¹. Τὴν αὐτὴν διαδικασίαν δύναμαι νὰ ἀκολουθήσω, ὅταν πρόκειται περὶ μιᾶς βαρκαρόλας τοῦ Chopin : διατείνομαι ὅτι ἀκούω αὐτὴν εἰς F μείζονα.

Εἶναι ὅμως ἡ ἐξηγήσις αὕτη ἡ ἀρμόζουσα ; Φαίνεται ὅτι δὲν συμβαίνει τοῦτο· διότι, εὐθύς ὡς ἀρχίσω νὰ ἀκούω τὸ ἄσμα, γνωρίζω τὸ κλειδί του. Ποῖον λοιπὸν νόημα εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν προσπάθειάν μου νὰ ἀκούσω τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ μουσικὸν μέρος κατὰ τὸ κλειδί του ; Ἡ «γνώσις» περὶ τοῦ μουσικοῦ κλειδιοῦ ἤδη προϋπάρχει· καὶ ἐπειδὴ γνωρίζω τὸ τί σημαίνει ὅτι ἐν μουσικὸν δημιούργημα ἔχει συντεθῇ εἰς ἐν ὠρισμένον κλειδί προσπαθῶ νὰ ἀκούσω τοῦτο νὰ παίζεται εἰς αὐτὸ τὸ κλειδί. Ἄλλοις λόγοις, γνωρίζω τὴν «γραμματικὴν» τῆς ἐκφράσεως «μουσικὸν κλειδί», διὸ καὶ γνωρίζω τὰς ρυθμικὰς μεταπτώσεις καὶ παραλλαγὰς τὰς ὁποίας ἀκολουθεῖ τὸ ἄσμα. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀνωτέρω ἀπάντησις εἰς τὸ αἰσθητικὸν τοῦτο πρόβλημα δὲν εὐσταθεῖ.

Ἀπάντησις εἶναι δυνατόν νὰ δοθῇ, ἐὰν κατανοήσωμεν τὸ τί ἡ γλῶσσα τῆς τονικότητος (ἢ καὶ τῆς ἀτονικότητος) σημαίνει. Ὁ Wittgenstein λέγει : «τὸ ὁμολεῖν «γλῶσσάν» τινα εἶναι μέρος μιᾶς δραστηριότητος, ἢ μιᾶς μορφῆς ζωῆς» ² ὡς καὶ «τὸ φαντάζεσθαι «γλῶσσάν» τινα ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ φαντάζεσθαι μίαν μορφήν ζωῆς» ³. Τοῦτο δηλοῖ ὅτι ἡ συζήτησις περὶ τῆς τονικότητος (ἢ ἀτονικότητος) ἐν προκειμένῳ ἀπαιτεῖ κατανόησιν διαφορετικῶν δραστηριοτήτων καὶ μορφῶν ζωῆς. Ἡ γλῶσσα τῆς τονικότητος εἶναι μέρος τῆς μορφῆς ζωῆς, ἥτις περιλαμβάνει τὴν μουσικὴν πρὸς τὴν ὁποίαν εἴμεθα οἰκεῖοι. Ἀρνήσις τῆς τονικότητος ἰσοδυναμεῖ σχεδὸν πρὸς ἐγκατάλειψιν τοῦ μουσικοῦ τρόπου, τὸν ὁποῖον νῦν ἀποδεχόμεθα· ἡ δὲ ἀποδοχὴ τῆς ἀτονικότητος σημαίνει προσαρμογὴν πρὸς μίαν νέαν μορφήν ζωῆς, πρὸς ἓνα νέον κόσμον. Ἀπαξ τοῦτο γίνῃ κατανοητόν, τότε τὸ ἀρχικὸν πρόβλημα ἐξαφανίζεται. Οὕτω πως δείκνυται ἡ βαθυτάτη σχέσις μεταξὺ κατανοήσεως—ἐρμηνείας (αἰσθητικῆς ἢ ἄλλης), τῆς μορφῆς ζωῆς τὴν ὁποίαν τὸ ὑπὸ ἐρμηνείαν πρόβλημα ὑποδηλοῖ καὶ τῆς γλώσσης διὰ τῆς ὁποίας τοῦτο ἐκφράζεται (ἢ εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφρασθῇ).

Ἡ ἐκτίμησις τῶν ἔργων τέχνης ἀπαιτεῖ ἐν εἶδος κατανοήσεως καὶ τὴν ἱκανότητα τοῦ «διδόναι λόγον» περὶ αὐτοῦ, τὴν ἱκανότητα τοῦ ἐρμηνεύειν, τοῦ ἐξη-

1) Ὁφείλω τὸ παράδειγμα τοῦτο εἰς τὸν S. Cavell (ἐν *Philosophy of art and aesthetics*, ὑπὸ F. Tillman καὶ S. Cahn (ed), Harper and Row 1969, σ. 695).

2) *Philos. investigations*, I, 23.

3) *"E. &., I, 19.*

γαῖν τὸ αἰσθητικὸν φαινόμενον. Ἡ ἐρμηνεία ὅμως αὕτη δὲν εἶναι ἐπιστημονικῆς ὕψους. Κατὰ τὸν Wittgenstein ἡ ἀντίληψις ὅτι ἡ αἰσθητικὴ εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐπιστήμη, ὑπὸ τὴν νεωτέραν ἔννοιαν τοῦ ὅρου τούτου, εἶναι « . . . almost too ridiculous for words » (« . . . σχεδὸν πάρα πολὺ γελοία ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφρασθῇ διὰ λέξεων ») ¹. Ἐὰν ἡ αἰσθητικὴ θεωρηθῇ ὡς ἐπιστήμη, εἶναι δυσχερὲς νὰ εὑρεθοῦν τὰ ὅρια τὰ ὁποῖα καθορίζουν τὸ πεδίου περὶ τὸ ὁποῖον αὕτη ἀσχολεῖται.

Ὁ Wittgenstein ἀποδίδει σημασίαν εἰς ὅ,τι ὀνομάζει « αἰσθητικὴν ἀντίδρασιν » (aesthetic reaction). Αὕτη συχνότατα λαμβάνει τὴν μορφήν τῆς δυσανασχετήσεως (discontent), τῆς ἀηδίας—ἀπεχθείας, ἢ τῆς στενοχωρίας (discomfort). Αἱ καταστάσεις διαφέρουν κατὰ τὴν δυσανασχέτησιν λέγομεν, π. χ., περὶ μιᾶς χαμηλῆς θύρας ἐνὸς πανυψήλου οἰκοδομήματος εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα : « εἶναι πολὺ χαμηλὴ . . . νὰ τὴν κατασκευάσῃς ὑψηλοτέραν . . . πράξε τι πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν » ². Ἡ δυσανασχέτησις φαίνεται νὰ ὁμοιάζῃ πρὸς μίαν ἔκφρασιν στενοχωρίας τῆς ὁποίας γνωρίζομεν τὴν αἰτίαν καὶ ζητοῦμεν ὅπως αὕτη ἐκλείψῃ. Ἐνταῦθα ὁ Wittgenstein ἐπιχειρεῖ νὰ δείξῃ ὅτι τὸ ὁμιλεῖν περὶ τῆς « αἰτίας » (cause) δὲν εἶναι τι τὸ ἔχον θέσιν εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἐρμηνείαν. Οὗτος φέρεται εἰπῶν : « Ἐὰν βλέπω κάποιαν εἰκόνα καὶ εἶπω : « τί λάθος ὑπάρχει εἰς αὐτήν ; », τότε εἶναι καλύτερον νὰ εἶπω ὅτι τὸ (συν)αἰσθημὰ μου ³ (feeling) ἔχει κατεύθυνσιν τινα, καὶ οὐχὶ ὅτι τοῦτο ἔχει αἰτίαν καὶ δὲν γνωρίζω ποία εἶναι αὕτη. Ἀλλως εἶναι ὡς νὰ εἰσηγούμεθα τι τὸ ἀνάλογον πρὸς τὸν « πόνον » καὶ τὴν « αἰτίαν τοῦ πόνου », ἥτις δύναται νὰ εἶναι φαγητόν τι. Τοῦτο εἶναι λάθος (ἢ παραπλανητικόν), καίτοι χρησιμοποιοῦμεν τὴν λέξιν « αἰτία » ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ « πρὸς τί κατευθύνεται τι »· συχνάκις χρησιμοποιοῦμεν αὐτὴν καὶ μὲ ἄλλας σημασίας » ⁴. Ὑπάρχει βεβαίως ἐν « διατί » εἰς τὴν αἰσθητικὴν δυσανασχέτησιν, οὐχὶ ὅμως μία « αἰτία ». Ἡ ἔκφρασις τῆς δυσανασχετήσεως λαμβάνει τὴν μορφήν τῆς κριτικῆς ἢ ἐπικρίσεως καὶ δὲν ἀρκούμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι « ὁ νοῦς μου δὲν εἶναι ἐν ἡρεμίᾳ, ἢ κάτι τὸ παρόμοιον » ⁴. Περαιτέρω : « Ἡ ἔκφρασις δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ τὸ πρόσωπον εἰς ἐμὲ ἢ εἰς τινα ἄλλον. Δὲν δύνασαι νὰ εἴπῃς ὅτι ἐὰν πᾶν τι ἄλλο ἔχῃ τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα, τοῦτο θὰ εἶχε τὴν αὐτὴν ἔκφρασιν ἐπ' αὐτοῦ τοῦ προσώπου » (face) ⁵.

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὁ Wittgenstein θέλει νὰ εἴπῃ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι ὅτι ὑπάρχει μία ἀναγκαία σχέσις μεταξὺ ἐνὸς ἔργου τέχνης καὶ τῆς αἰσθητικῆς

1) *Lectures and conversations*, II, 2.

2) *Ε. ἀ.*, II, 10—16.

3) Ὁ ὅρος « αἰσθημα » χρησιμοποιοῖται διττῶς : ὡς ἀπλοῦν αἰσθημα (sensation), ἔχον πάντοτε σχέσιν πρὸς τι τὸ ἐξωτερικόν καὶ ὡς αἰσθημα (feeling), ὅπερ συνήθως καλεῖται συναἰσθημα, ἀλλ' εἰς τὸ ὁποῖον ἐνυπάρχουν τὰ ἀντικειμενικὰ στοιχεῖα τοῦ αἰσθήματος καὶ ψυχικαί, ὑποκειμενικαί καταστάσεις. Ἐνίοτε ὁ ὅρος χρησιμοποιοῖται ἀδιακρίτως, ὅταν δηλοῦνται ἀμφοτέρω ταῦτα.

4) *Lectures and conversations*, II, 19.

5) *Ε. ἀ.*, IV, 3.

ἀνταποκρίσεως (response) εἰς αὐτό. Τὸ ἔργον τέχνης εἶναι τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς τῆς ἀνταποκρίσεως ἀλλ' οὐχὶ ἡ αἰτία αὐτῆς. Ἐν τῇ αἰσθητικῇ ἐκτιμῇσιν ἡ δυσανασχέτησις λογίζεται ὡς στενοχωρία κατευθυνομένη πρὸς τι. Εἶναι δυνατόν νὰ συζητήσωμεν τὸ γνῶρισμα ἑνὸς ἔργου τέχνης καὶ νὰ ἐξηγήσωμεν διατί τοῦτο μᾶς εὐχαριστεῖ. Ὅταν οἱ ἄλλοι ἀποδέχονται τὴν ἀποψίν μας, τότε ἔχομεν παράσχει μίαν ἐρμηνείαν τοῦ γεγονότος· τὸ κλειδί τῆς κατανοήσεως τοῦ ἔργου τούτου εἶναι ἡ ὀρθὴ περὶ αὐτοῦ ἐρμηνεία. Τὸ ἔργον τῆς γραμματικῆς ἐν προκειμένῳ εἶναι νὰ δώσῃ ἐξήγησιν περὶ τῆς συνδέσεως τῆς ἀντιλήψεως (perception) καὶ τοῦ αἰσθήματος τὸ ὅποιον ἔχομεν. Ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου «αἰτία» ἐνταῦθα (ἐφ' ὅσον θελήσωμεν νὰ χρησιμοποιήσωμεν αὐτὸν) θὰ πρέπη νὰ εἶναι ἡ προσήκουσα εἰς τὸ «γλωσσικὸν παίγνιον» τῆς αἰσθητικῆς ἐκτιμήσεως καὶ ἐρμηνείας καὶ εἰς τὴν σημασιολογικὴν περιοχὴν τῆς αἰσθητικῆς καὶ οὐχὶ ἡ εἰς τὸ τῆς ἐπιστήμης (language game of science). Οἱ γραμματικοὶ δὲ κανόνες φανερώουν ἀπλῶς τὴν ἰδιάζουσαν χρῆσιν τοῦ ὅρου «αἰτία» ἐν τῷ περιβάλλοντι τούτῳ (context). Ἡ γραμματικὴ εἶναι τὸ μέσον τῆς κατανοήσεως τοῦ ἔργου καὶ τοῦ συναισθήματος (feeling). Εἶναι βεβαίως ἐπιτρεπτόν νὰ ἐρωτήσωμεν : «ποῖα εἶναι ἡ αἰτία αὐτοῦ τοῦ ἀποτελέσματος ;» ἀρκεῖ μόνον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει μας ὅτι εὐρισκόμεθα εἰς ἓν «γλωσσικὸν παίγνιον», ὅπου ὁ ὅρος «αἰτία» χρησιμοποιεῖται διαφόρως καὶ ὅπου δὲν ἀναμένομεν ἀπάντησιν, ἡ ὁποία εἶναι αἰτιοκρατικὴ, μηχανιστικὴ, ἢ θέλει νὰ θεωρῇται ὡς καθολικὸς νόμος. Τὸ τιθέμενον ἐρώτημα δὲν εἶναι : «τί ἀγαπᾷς ;», ἀλλὰ «διατί ἀγαπᾷς (ἀρέσκεσαι εἰς) τοῦτο ;». Τὸ δὲ «διατί» δὲν εἶναι τὸ αἰτιοκρατικόν, ἀλλ' ἔχει σχέσιν πρὸς τὰ γνωρίσματα τοῦ ἔργου ἢ πρὸς τοὺς λόγους οἱ ὅποιοι δύνανται νὰ στηρίξουν μίαν αἰσθητικὴν κρίσιν. Ζητεῖται δηλαδὴ νὰ εὐρεθῇ τι, ὅπερ ἐνυπάρχει εἰς τὸ ἔργον τέχνης· διὰ νὰ περιγράψωμεν τὸ ἀποτέλεσμα ἑνός, π. χ., μουσικοῦ τμήματος δὲν χρειάζεται νὰ περιγραφοῦν τὰ αἰσθήματά μας, ἀλλὰ νὰ παίξωμεν τὸ σχετικὸν τμῆμα κατὰ τινὰ τρόπον ἢ νὰ συγκρίνωμεν τοῦτο πρὸς ἄλλο τμῆμα τὸ ὅποιον παρουσιάζει τὴν αὐτὴν διάθεσιν. Δηλαδὴ πράττομεν πᾶν τὸ δυνατόν, ἵνα δείξωμεν ὅτι τὸ αἶσθημά μας κατευθύνεται πρὸς τι, ἔχει ἀντικείμενόν τι καὶ ὅτι δὲν συμβαίνει τὸ αὐτὸ ὡς εἰς τὴν περίπτωσην τοῦ πόνου, τοῦ ὀποίου ἡ αἰτία ἴσως εὐρίσκεται εἰς τι τὸ ὅποιον ἐφάγομεν. Καίτοι ἐν ἔργον τέχνης εἶναι βεβαίως ἀντικείμενον τῆς ἀντιλήψεως (perception), θὰ πρέπει νὰ τεθῇ τὸ ἐρώτημα : τί τὸ ἐμποδίζει νὰ εἶναι καὶ ἀντικείμενον τοῦ συναισθήματος (feeling) ; Ἐνταῦθα πρέπει νὰ διακρίνωμεν μεταξὺ τοῦ αἰσθήματος ὡς συγκινήσεως (emotion) καὶ τοῦ αἰσθήματος ὡς αἰσθήσεως (sensation). Εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν αἰσθημάτων (sensations), ἵνα περιγράψωμεν αὐτά, περιγράφομεν κατὰ κανόνα τὸ ἀντικείμενον καὶ οὐχὶ τὸ αἶσθημα (π.χ. αὐτὴ ἡ ἐπιφάνεια εἶναι τραχεῖα). Ὅτι ἀντιλαμβάνομαι εἶναι τὸ ἀντικείμενον· ὑπάρχει δὲ ἀναγκαία σύνδεσις μεταξὺ τοῦ αἰσθήματος (sensation) καὶ τοῦ ἀντικειμένου τὸ ὅποιον ἀντιλαμβάνομαι. Ἄς ὑποθεθῇ ὅτι, ἀκούων μίαν τρομερὰν τυμπανοκρουσίαν, αἰσθάνομαι ἐν αἶσθημα φόβου· ἀλλ' ἡ γραμματικὴ ἡ ὁποία περιβάλλει τὴν συνολικὴν κατάστασιν τοῦ αἰσθήματος αὐτοῦ εἶναι πολυπλοκωτέρα τῆς τοῦ αἰσθήματος μᾶς ἀπλῆς καταστάσεως. Τὸ αἶσθημα τῆς λύπης τὸ ὅποιον αἰσθανόμεθα ἐξ

ἐνὸς μουσικοῦ τεμαχίου εἶναι διάφορον τοῦ αἰσθήματος (sensation) τὸ ὁποῖον ἔχομεν ἐκ μιᾶς τραχείας ἐπιφανείας· διότι, καίτοι περιγράφομεν τὸ πρῶτον ἐν σχέσει πρὸς ἐν αἰσθητικὸν ἀντικείμενον (π.χ. τὴν δεδομένην σύνθεσιν), ἡ λύπη εὐρίσκειται ἐν τῇ μουσικῇ· δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν ἐν εἰδικὸν τμῆμα αὐτῆς, νὰ δείξωμεν τὴν χρῆσιν ἐνὸς κλειδιοῦ ἐλάσσονος, δυνάμεθα νὰ δείξωμεν ὅτι ἡ ἀντίληψίς μας περὶ τῆς λύπης εἶναι ἐν τῇ μουσικῇ, ἐνῶ τὸ ὅτι αἰσθανόμεθα λύπην εἶναι μία ἰδιόσυστα ἀλλ' οὐχὶ ἀναγκαῖα ἀντίδρασίς μας. Ὁ Wittgenstein λέγει ὅτι ἐνίοτε ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς διαθέσεώς μας, ἐάν τι φαίνεται εἰς ἡμᾶς ὠραῖον¹ (ἦ, ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀνωτέρω παράδειγμα, λυπηρόν).

Θὰ ἦτο ἴσως δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι ἐν ἔργον τέχνης εἶναι ἀντικείμενον τῆς ἀντιλήψεώς μας (perception) ἀλλ' ὡσαύτως καὶ ἡ «αἰτία» τοῦ (συν)αίσθηματός μας (feeling)· πᾶν γνῶρισμα τὸ ὁποῖον προκαλεῖ ἐν ὠρισμένον αἰσθημα εἶναι ἐν ἀντικείμενον τῆς ἀντιλήψεως, ἐπεὶδὴ ἡ ἀντιλήψις εἶναι ἀναγκαῖος ὅρος τῆς αἰσθητικῆς πείρας· ὁ Wittgenstein ἴσως δὲν θὰ ἦτο ἀντίθετος εἰς τοῦτο· ἀπλῶς εἶναι ἐναντίον τῆς αὐστηραῆς αἰτιοκρατικῆς, ἐπιστημονικῆς ἐρμηνείας τοῦ ὅρου «αἰτία» (ἐνθα ὑποδηλοῦται ὅτι ὑπάρχει δυνατότης ἀναλύσεως ἐνὸς φαινομένου διὰ τῆς εὐρέσεως μιᾶς σειρᾶς «αἰτιῶν») ὡς καὶ κατὰ τῆς ἀπόψεως κατὰ τὴν ὁποίαν ἐὰν εὐρεθῇ ἡ αἰτία ἐνὸς ἀποτελέσματος (effect), εἶναι ἴσως δυνατόν νὰ ὑποκαταστήσωμεν κάτι ἄλλο, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ ἔχῃ τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα. Ἐὰν δηλαδὴ ὁμιλῶμεν περὶ τῆς αἰσθητικῆς ὡς ἐὰν ἐν ἔργον προκαλῇ (παράγῃ), τὰ αἰσθήματά μας, ὑπάρχει ὁ φόβος νὰ νομισθῇ ὅτι τὸ αἶσθημα εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ἔργου· καὶ ἂν δὲ περαιτέρω ἀνακαλυφθῇ πῶς τοῦτο προκαλεῖται, κάτι ἄλλο (διάφορον τοῦ αἰσθητικοῦ ἀντικειμένου) ἴσως ἀναζητηθῇ νὰ ἐπιτελέσῃ τὴν αὐτὴν ἐργασίαν. Ἡ ἀντιλήψις αὕτη ἀποστερεῖ τὸ ἔργον τέχνης τῆς αἰσθητικῆς του ἀξίας.

Ἐν τῷ αἰσθητικῷ λόγῳ ἡ σύνδεσις μεταξὺ τοῦ αἰσθήματός μας καὶ τοῦ ἔργου τέχνης εἶναι ἀναγκαῖα. Τὸ αἶσθημα συνδέεται πρὸς τὰ γνωρίσματα τοῦ ἔργου καὶ μόνον ἕνεκα τούτου ἡ περὶ αὐτοῦ αἰσθητικὴ συζήτησις δύναται νὰ προσλάβῃ κύρος. Ἡ τοιαύτη σχέσις τοῦ αἰσθήματος καθιστᾷ τοῦτο ἐρμηνεύσιμον διὰ τῶν γνωρισμάτων τοῦ ἔργου τέχνης. Οἱ γραμματικοὶ κανόνες, ὡς ἐλέχθη, ἐμπλέκονται, ὅταν θελήσωμεν νὰ ἴδωμεν τί εἶναι δυνατόν νὰ πράξωμεν διὰ μιᾶς ὠρισμένης ἐκφράσεως, τί νόημα ἔχει νὰ εἴπωμεν τοῦτο ἢ ἐκεῖνο. Ἐν τῇ περιπτώσει καθ' ἣν θέλομεν νὰ περιγράψωμεν τὴν συγκινησιακὴν μας πείραν οἱ γραμματικοὶ κανόνες τῶν προτάσεων αὐτῶν μᾶς καθοδηγοῦν. Ἐὰν ἡ αἰσθητικὴ συζήτησις διεξάγεται ἀπλῶς δι' ἐκφράσεων περιοριζομένων μόνον εἰς τὰ αἰσθήματα (ἢ συναισθήματα), εἶναι φανερόν ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἐκφρασθῶμεν ἱκανοποιητικῶς, διότι προσπαθοῦμεν νὰ εἴπωμεν τι τὸ ὁποῖον εἶναι καθαρῶς ὑποκειμενικῆς πείρας. Μία τοιαύτη συζήτησις δὲν ἐξετάζει τὴν ἀναγκαίαν σχέσιν μεταξὺ τῶν αἰσθημάτων μας καὶ τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἔργου τέχνης. Διὸ ἡ ἐρμηνεία τῆς συγκινησιακῆς μας πείρας πρέπει νὰ γίνεται διὰ τῆς περιγραφῆς τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἔργου, διὰ τοῦ καταδεικνύνει τοὺς λόγους ἕνεκα τῶν ὁποίων δοκιμάζει τις αὐτὴν

1) *Philos. investigations*, II, xi.

τὴν συγκίνησιν, ὥς καὶ διὰ τοῦ ἐξηγεῖν τὰ συμβαίνοντα εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν. Ὅταν βλέπω ἐν ἔργον τέχνης, τὸ κατανοῶ καὶ (αὐθορμήτως ἢ ἄλλως) ἀνταποκρίνομαι εἰς αὐτό, ὥς ἀνταποκρίνομαι, π.χ., εἰς ἐν φιλικὸν νεῦμα ἢ εἰς γελαστὸν πρόσωπον. Οὕτω ἔχω ἐμπλακὴν εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ τὸ ἔργον, μετέχω εἰς τοῦτο. Ὁ Wittgenstein παρέχει ἐν παράδειγμα περὶ τοῦ τί συμβαίνει, ὅταν ἡ αἰσθητικὴ συζήτησις εἶναι περὶ τῶν αἰσθημάτων: «Τί ἡσθάνθης, ὅταν εἶπεν: «Ὁ Duncan εἶναι εἰς τὸν τάφον». Εἶναι δυνατόν νὰ περιγράψῃς τὸ αἶσθημα τοῦτο καλύτερον ἀπὸ τοῦ νὰ περιγράψῃς πῶς οὗτος εἶπεν αὐτό;»¹. Συνεχίζων δὲ λέγει ὅτι ὁ καλύτερος τρόπος διὰ νὰ περιγράψωμεν τὰ αἰσθήματα τοῦ ἀκροατηρίου εἶναι νὰ εἴπωμεν τί οὗτοι εἶδον καὶ πῶς συμπεριεφέροντο. Οἱ συνειρμοί μας ὥς καὶ αἱ στάσεις μας (attitudes) ἐξαρτῶνται ἐκ τοῦ ἔργου· πιθανὸν νὰ ποικίλουν, ἀλλ' ἐὰν μεταβάλωμεν μίαν εἰκόνα ὀλίγον, ἡ στάσις μας μεταβάλεται ἐντελῶς. Ἴσως νὰ μὴ θέλωμεν πλέον νὰ ἴδωμεν αὐτήν. Ἐάν, παραδείγματος χάριν, εἰς μίαν εἰκόνα, ἡ ὁποία εἰκονίζει μοναχὸν καὶ τὴν Παναγίαν ἐν δράματι, μεταβάλωμεν τὸ πρόσωπον τοῦ μοναχοῦ καὶ τὸ καταστήσωμεν γελαστὸν—εἰρωνικόν, τότε ἡ εἰκὼν ἴσως εἶναι βλάσφημος². Ἡ ἐμπειρία μας περὶ ἐνὸς ἔργου τέχνης οὐδέποτε εἶναι ἀπλῶς ζήτημα συγκινήσεως, ἀλλ' οὔτε καὶ ἀπλῆς ἀντιλήψεως.

Ποία ὁμῶς σχέσις ὑπάρχει μεταξὺ κατανόησεως (understanding) καὶ ἀντιλήψεως (perception) εἰς τὴν αἰσθητικὴν;

Ἐνταῦθα ἡ αἰσθητικὴ ἐρμηνεία ὥς γραμματικὴ, ὥς αὕτη ἐκτίθεται κατ' ἀντιπαράθεσιν πρὸς τὴν αἰτιοκρατικὴν, καθίσταται περισσότερον σαφές. Αἱ σημαντικώτεραι θέσεις τοῦ Wittgenstein περὶ αὐτῆς ὑπάρχουν εἰς τὰς «Φιλοσοφικάς ἐρεῦνας». Οὗτος τονίζει ὅτι εἰς τὴν τέχνην, ὥς καὶ εἰς τὰς προτάσεις (sentences), ἐνδιαφερόμεθα νὰ κατανοήσωμεν τὸ νόημα. Ἡ αἰσθητικὴ ἀναλύει τὴν γραμματικὴν τῶν ἔργων τέχνης κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον κατὰ τὸν ὅποιον ἀναλύεται ἡ γραμματικὴ τῶν προτάσεων· συναφῶς πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτὴν γράφει:

«Διότι τὸ τί ἐννοεῖται διὰ μιᾶς προτάσεως εἶναι δυνατόν νὰ ἐκφρασθῇ διὰ μιᾶς

1) *Lectures and conversations*, IV, 7.

2) *E. &*, IV, 10: «... different alterations have totally different effects: some make all the difference in the world... [Suppose you said:] «That tiny smile by which you change the kindly smile into an ironic one, is not a purely visual difference», (Cf. a picture of a monk looking at a vision of the Virgin Mary). [Suppose you said:] «It changes your whole attitude towards the picture». This may be entirely true. How would this be expressed? Perhaps by the smile you make. The one picture might be blasphemous; with the other you are as you might be in a church. Your attitude might be in the one case that you stand before it almost in prayer, in the other case almost leering. This is a difference of attitude.

«Well, there you are. It is all the attitude». But you could have these attitudes without a picture. They are important—certainly».

διευρύνσεως αὐτῆς, ἡ ὁποία καὶ εἶναι δυνατόν νὰ καταστῇ μέρος αὐτῆς» ¹. Ἐὰν κάποιος ἐρωτήσῃ : «διὰ τὸ τοῦτο τὸ ἔργον εὐρίσκει ἀνταπόκρισιν εἰς σέ ;», ἡ ἀπάντησις πρέπει νὰ δοθῇ ἐν σχέσει πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἔργου. Εἰς τὴν μουσικὴν ἐξηγοῦμεν πῶς ἐν ἀποτέλεσμα ἐπιτυγχάνεται δεικνύοντες τὰς ἐπὶ μέρους παραλλαγὰς ἢ ἱσως τὰς λύσεις μιᾶς σειρᾶς τῶν χορδῶν, τὴν χρῆσιν τῶν ρυθμῶν καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη, ἥτις εἶναι ἡ διεύρυνσις (expansion) τῆς προτάσεως, εἶναι ἡ μόνη δυνατὴ ἀντικειμενικὴ ἐρμηνεία εἰς τὴν αἰσθητικὴν. Ὁ Wittgenstein γράφει :

«Ἡ κατανόησις μιᾶς προτάσεως εἶναι τι περισσότερον συγγενὲς πρὸς τὴν κατανόησιν ἐνὸς μουσικοῦ θέματος ἀφ' ὅσον εἶναι δυνατόν νὰ νομίσῃ τις. Ὅ,τι ἔχω κατὰ νοῦν εἶναι ὅτι ἡ κατανόησις μιᾶς προτάσεως πλησιάζει πολὺ περισσότερον, ἀφ' ὅσον δύναται τις νὰ νομίσῃ, πρὸς ὅ,τι συνήθως καλεῖται κατανόησις ἐνὸς μουσικοῦ θέματος (musical theme). Διὰ τὴν ὑπάρχει α ὅ τ η ἡ ὑφὴ ποικιλίας τὴν ἡχηρότητα καὶ τὸν χρόνον (tempo) ; Δύναται τις νὰ εἴπῃ «Διότι γνωρίζω περὶ τίνος πρόκειται». Ἀλλὰ περὶ τίνος πρόκειται ; Δὲν δύναμαι νὰ εἴπω. Διὰ νὰ ἐξηγήσω ταύτην δύναμαι μόνον νὰ τὴν συγκρίνω πρὸς τι ἄλλο, τὸν ὅποῖον ἔχει τὸν αὐτὸν ρυθμὸν (ἐννοῶ τὴν αὐτὴν ὑφὴν). (Λέγει τις «Δὲν ἀντιλαμβάνεσαι ; αὕτη ὁμοιάζει ὡς ἐὰν νὰ ἐξάγεται ἐν συμπεράσμα» ἢ «Αὕτη ὁμοιάζει πρὸς μίαν παρένθεσιν», κτλ. Πῶς δικαιολογεῖ τις τοιαύτας συγκρίσεις ;—Ὑπάρχουν πολλὰ εἶδη δικαιολογήσεως ἐνταῦθα» ². Ἀλλαχοῦ ὁ Wittgenstein γράφει : «Διότι εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις δύναμαι νὰ δικαιολογήσω, νὰ ἐξηγήσω μίαν συγκεκριμένην ἔκφρασιν, καθ' ἣν ἔπαιξα [ἐνα σκοπόν], διὰ συγκρίσεως, ὡς ὅταν λέγω «Εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον τοῦ θέματος (theme) ὑπάρχει, ὡς εἰκός, μία διπλῇ στιγμῇ» ἢ «τοῦτο εἶναι, ὡς φαίνεται, ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ προηγούμενον» κτλ. (Τοῦτο λοιπὸν δεικνύει πρὸς τὴν ὁμοιάζει ἢ «δικαιολόγησις» καὶ ἡ «ἐρμηνεία» εἰς τὴν αἰσθητικὴν)» ³.

1) «For how a sentence is meant can be expressed by an expansion of it and may therefore be made part of it» (L. Wittgenstein, *On certainty*, μετ. ὑπὸ D. Paul καὶ G. E. M. Anscombe, B. Blackwell, Oxford 1969, σ. 350).

2) *Philos. investigations*, I, 527». Understanding a sentence is much more akin to understanding a theme in music than one may think. What I mean is that understanding a sentence lies nearer than one thinks to what is ordinarily called understanding a musical theme. Why is just *this* the pattern of variation in loudness and tempo ? One would like to say «Because I know what it's all about». But what is it all about ? I should not be able to say. In order to 'explain' I could only compare it with something else which has the same rhythm (I mean the same pattern). (One says «Don't you see, this is as if a conclusion were being drawn» or «This is as it were a parenthesis», etc. How does one justify such comparisons ?—There are very different kinds of justification here»).

3) *Brown book*, II, 17. And if, recognizing this, I resign myself to saying «It just expresses a musical thought», this would mean no more than saying «It expresses itself».—«But surely when you play it you don't play it *anyhow*, you play it in this particular way, making a crescendo here, a diminuendo there, a caesura in this place, etc.»—Precisely, and that's all I can say about it, or may

Περαιτέρω ο Wittgenstein συγκρίνει τὰς προτάσεις (sentences) πρὸς τὰ μουσικά θέματα δεικνύων ὅτι ἐνίοτε ὁμιλοῦμεν περὶ τῆς κατανόησεως μιᾶς προτάσεως κατὰ τρόπον ὁ ὁποῖος δηλοῖ ὅτι μία ὠρισμένη πρότασις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ ἄλλης, ὡς ἀκριβῶς ἐν μουσικὸν θέμα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀντικατασταθῇ ὑπὸ ἄλλου. Εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς μὴ ἀντικαθιστωμένης (κατὰ τὸ νόημα) προτάσεως αἱ λέξεις αὐτῆς πρέπει νὰ τακτοποιηθοῦν κατὰ μίαν ὠρισμένην σειράν, ἵνα ἐκφράσουν ἐν ὠρισμένον νόημα (meaning). Καὶ «κατανόησις μιᾶς προτάσεως σημαίνει σύλληψιν τοῦ περιεχομένου αὐτῆς· καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς προτάσεως εἶναι ἐν τῇ προτάσει»¹.

Τοῦτο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὴν κατανόησιν ποιημάτων τινος, ἢ μουσικοῦ τμήματος. Ἐχων δὲ κατὰ νοῦν τοῦτο ὁ Wittgenstein γράφει :

«Τὰ μουσικά θέματα εἶναι κατὰ τινὰ τρόπον προτάσεις (propositions). Γνωσὶς περὶ τῆς φύσεως τῆς λογικῆς ἔνεκα τούτου ὁδηγεῖ εἰς τὴν γνώσιν τῆς φύσεως τῆς μουσικῆς»². Αἱ προτάσεις ἐμπεριέχουν γραμματικούς κανόνες καὶ οὗτοι ἀποκλείουν ὠρισμένα εἶδη ἐκφράσεως εἴτε ὡς ἀκατάλληλα εἴτε ὡς ἄνευ νόηματος· ὡσαύτως ἀποκλείουν ἐκφράσεις, διότι αὗται δὲν ἐκφράζουν ἐκεῖνο τὸ ὅποιον θέλομεν νὰ ἐκφράσωμεν. Ἀλλ' ἐνῶ προτάσεις τινὲς δύνανται νὰ ἔχουν τὸ αὐτὸ νόημα καὶ ἐπιτελοῦν τὸ αὐτὸ ἔργον εἰς διαφορετικὰς πράξεις τοῦ λόγου (speech acts), εἰδική τις πρᾶξις τοῦ λόγου (speech act) συχνότατα χρησιμοποιεῖται κατὰ καθωρισμένον τρόπον συναπτόμενον πρὸς συγκεκριμένον περιβάλλον (context). Ἐνῶ ἐν γένει δύνανται τις νὰ μετατρέψῃ τὴν πρότασιν «ἡ Μοναρχία ἀπέθανεν» εἰς τὴν «ὁ βασιλεὺς εἶναι νεκρός», χωρὶς νὰ παρατηρῇται μεγάλη διαφορὰ εἰς τὸ νόημα, εἰς τινὰς τῶν περιπτώσεων τοῦτο εἶναι ἀδύνατον. Ἡ ἀναγνώρισις τῶν λόγων ἔνεκα τῶν ὁποίων τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν, ὅταν πρόκειται περὶ μουσικῆς μεταβολῆς, ἰσοδυναμεῖ πρὸς κατανόησιν μουσικοῦ τινος θέματος. Ὁ Wittgenstein γράφει : «Αἱ λέξεις... φαίνεται ὅτι πράγματι περιέχουν καὶ τὴν τελευταίαν ἀπόχρωσιν (nuance) τοῦ νοήματος τὸ ὅποιον ἔχουν. Ἀλλὰ [τοῦτο συμβαίνει] μόνον, διότι γνωρίζομεν αὐτὰς ὡς μέρος μιᾶς ἐπὶ μέρους σκηνῆς (scene). Ἀλλ' εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθῶμεν μίαν ἐντελῶς διάφορον σκηνὴν βασιζομένην εἰς τὰς αὐτὰς λέξεις οὕτως ὥστε νὰ δεῖξωμεν ὅτι τὸ ἰδιάζον αὐτῶν πνεῦμα εὐρίσκεται εἰς τὸ περιεχόμενον [διήγησιν] εἰς τὸ ὅποιον [αἱ λέξεις] αὐταὶ ἀνήκουν»³. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ

be all that I can say about it. For in certain cases I can justify, explain the particular expression with which I play it by a comparison, as when I say «At this point of the theme, there is, as it were, a colon», or «This is, as it were, the answer to what came before», etc. (This, by the way, shows what a 'justification' and an 'explanation' in aesthetics is like»).

1) *Brown book*, II, 17.

2) *Notebooks*, σ. 40e : «Musical themes are in a certain sense propositions. Knowledge of the nature of logic will for this reason lead to knowledge of the nature of music» (L. Wittgenstein, *Notebooks*, μετ. ὑπὸ G. E. M. Anscombe, B. Blackwell, Oxford 1961).

3) L. Wittgenstein, *Zettel*, §. α., 176.

ταύτη «...ή κατανόησις μιᾶς μουσικῆς φράσεως εἶναι δυνατόν νά κληθῇ κατανόησις τῆς γλώσσης» ¹.

Ὡς καθίσταται δῆλον ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ὁ καλύτερος τρόπος διὰ νά ἀντιληφθῶμεν τὴν κατὰ τὸν Wittgenstein αἰσθητικὴν ἐρμηνείαν εἶναι νά προσφέρωμεν παραδείγματα καλύπτοντα διαφόρους περιπτώσεις (τοῦτο δ' ἐπεχειρήθη). Οὗτος ἐνῶ ἔχει τι τὸ σημαντικὸν νά εἴπῃ, πάραυτα δὲν διατυπώνει μίαν θεωρίαν, δὲν ἐκθέτει τὰ πράγματα συστηματικῶς· καὶ τοῦτο, διότι πιστεύει ὅτι τὸ θ ε ω ρ ε ῖ ν ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ κ α τ α σ κ ε υ ᾶ ζ ε ι ν π λ α σ τ ᾶ ς κ α τ α σ τ ᾶ σ ε ι ς. Ἄλλ' ἡ θέσις τοῦ αὐτοῦ εἶναι ὡσαύτως θεωρία τις καὶ γενίκευσις. Ὡς ἐκ τούτου, μολονότι εἶναι ἄκρως σημαντικὸν τὸ διὰ τῆς θέσεως αὐτῆς δηλούμενον νόημα, δυνάμεθα νά εἴπωμεν ἐν βραχεῖ λόγῳ τὰ ἀκόλουθα:

Οὗτος δὲν ἐνδιαφέρεται νά ἀνεύρῃ τρόπους πρὸς σαφῆ καθορισμὸν τῶν αἰσθητικῶν ἐννοιῶν. Αἱ ἐννοιαὶ δὲν ἔχουν ὅρια· εἶναι δὲ δεῖγμα συγκεχυμένης σκέψεως ἢ προσπάθεια νά καθορισθοῦν τὰ ὅρια τῶν. Τὸ σημαντικὸν εἶναι: ἡ ἐξέτασις ἐκάστης τῶν χρήσεων τῆς λέξεως ἢ ἐκάστης πράξεως τοῦ λόγου (speech act) ἐντὸς ἐνὸς δεδομένου περιβάλλοντος. Πᾶσα προσπάθεια πρὸς καθιέρωσιν προτύπων (standards) διαρκῶς ἐν ἰσχύει φαίνεται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ματαία, διότι τὸ πλῆθος τῶν χρήσεων λέξεώς τινος δύναται νά εἶναι ἄπειρον. Ὅ,τι ἀπαιτεῖται εἶναι νά ἔχωμεν συνείδησιν περὶ τοῦ πλούτου τῆς γλώσσης (πῶς αὕτη ἐργάζεται, τί δυνάμεθα καὶ τί δὲν δυνάμεθα νά πράξωμεν δι' αὐτῆς). Τοῦτο κατὰ τὸν Wittgenstein δὲν ἰσοδυναμεῖ πρὸς μίαν «γλωσσικὴν φιλοσοφίαν» (linguistic philosophy)· διότι γράφει: «[Τὸ πρόβλημα]... συνάπτεται, πιστεύω, πρὸς τὸ γεγονὸς ὅτι ἐσφαλμένως ἀναμένομεν ἐξήγησιν τινα, ἐνῶ ἡ λύσις τῆς δυσχερείας εἶναι ἡ περιγραφή, ἐὰν δώσωμεν εἰς τὴν περιγραφὴν αὐτὴν τὴν ὀρθὴν θέσιν ἐν τῇ ἐξετάσει [τοῦ προβλήματος]· ἐὰν μένωμεν εἰς αὐτὴν καὶ δὲν προσπαθῶμεν νά ἀναχθῶμεν πέρα αὐτῆς. Ἡ δυσχέρεια ἐπὶ τοῦ προκειμένου εὐρίσκεται εἰς τὸ νά σταματήσωμεν» ².

Ἡ αἰσθητικὴ ἐρμηνεία ὡς γραμματικὴ δὲν εἶναι ἐρμηνεία στενὴ καὶ ἐλλιπὴς ἀλλ' εὐρεῖα καὶ ἐπαρκής· αὕτη τονίζει ὅτι ἡ αἰσθητικὴ συζήτησις γίνεται πάντοτε ἐν σχέσει πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ὑπὸ ἐρμηνείαν ἔργου· τοῦτο σημαίνει ὅτι ρίπτει τὸ βᾶρος τῆς εἰς τὴν γραμματικὴν ἢ ὅποια προσδιορίζει τὴν χρῆσιν τῶν λέξεων εἰς διάφορα «γλωσσικὰ παίγνια» (language games). Ἡ προσπάθεια δηλαδὴ τῆς αἰσθητικῆς ἐρμηνείας εἶναι νά ἀποκλείῃ ὅτι εἶναι ἄνευ νοήματος ἐν τῇ χρήσει ὠρισμένων ὄρων καὶ νά ἀναλύῃ τὴν νοηματικὴν χρῆσιν ἄλλων ὄρων διὰ τῆς ἐξετάσεως τῆς γραμματικῆς τῶν «γλωσσικῶν παιγνίων». Τὰ «γλωσσικὰ παίγνια», ὡς καὶ αἱ ἐννοιαὶ, δὲν ὀρίζονται ἐπακριβῶς, δὲν ἔχουν σύνορα. Πάντως βοηθοῦν εἰς τὸ νά ἀποφασίσωμεν τί πρέπει νά λεχθῇ (ὡς καὶ τί δὲν πρέπει νά λεχθῇ) εἰς ἐν δεδομένον περιβάλλον (context).

Ἡ συγκινησιακὴ ὡσαύτως ὅψις τῆς αἰσθητικῆς ἐρμηνείας εἶναι σημαντικ

1) Zettel, ξ. ἀ., 172.

2) Zettel, ξ. ἀ., 314.

ἡ αἰσθητική, ὡς καὶ ἡ ἠθική, πρέπει νὰ βιοῦται καὶ οὐχὶ νὰ περιορίζεται ἐκ τοῦ πόθου πρὸς τὴν ἀπλότητα εἰς μίαν ξηρὰν ἀνάλυσιν, ἣτις δύναται νὰ ὑπεραπλοποιήσῃ τὰ πράγματα. Ἐκ τοῦ πόθου πρὸς τὴν ἀπλότητα: «οἱ ἄνθρωποι θὰ ἐπεθύμουν νὰ εἴπουν «ὅ,τι πράγματι ἔχει σπουδαιότητα εἶναι μόνον τὰ χρώματα . . . Ἐὰν ἡ ἐρμηνεία εἶναι περίπλοκος, εἶναι οὐχὶ εὐχάριστος, ἰδίᾳ ἐὰν δὲν ἔχῃς ἰσχυρὰ συναισθήματα (feelings) πρὸς τὸ ἴδιον τὸ ἀντικείμενον»¹. Τὸ ὅτι δηλαδὴ ἡ αἰσθητικὴ ἀναλύει τὰς «προτάσεις» τῆς τέχνης δὲν σημαίνει ἀναγκαίως ὅτι τὸ σπουδαῖον παύει νὰ εἶναι ἀντικείμενον βιώσεως· διότι κριτήριον κατανοήσεως εἶναι ἡ συμφωνία, ἡ ἱκανοποίησις, ἡ ἀποδοχή.

Πρὸς τοῦτοις ἡ αἰσθητικὴ ἐρμηνεία δὲν εἶναι ἐπιστημονικῆς ὑφῆς. Ὡς πρὸς αὐτὸ αἱ ἀντιλήψεις τοῦ Wittgenstein παραμένουν ἀμετάβλητοι ἀπὸ τοῦ Tractatus μέχρι τῶν «Lectures and conversations». Τοῦτο, ὡς εἰκός, δὲν δηλοῖ ὅτι ὁ εἰδικὸς εἰς τι δὲν βοηθεῖται εἰς τὴν ἐρμηνείαν ἐνὸς ἔργου τέχνης, ἀλλ' ἀπλῶς ὅτι καθὸ ἐπιστήμων (ἐν τῇ αὐστηρᾷ χρήσει τοῦ ὄρου) δὲν ἔπεται ὅτι εἶναι ὁ ἀρμοδιώτερος ἵνα ἐρμηνεύσῃ καὶ ἐκτιμήσῃ καλλιτεχνικόν τι δημιούργημα. Ἡ εἰδίκευσις εἶναι ἴσως ἀναγκαῖος ὁρος τῆς αἰσθητικῆς ἐρμηνείας, ἀλλ' οὐχὶ ἐπαρκής.

Ἐξ ἄλλου αἱ πρῶτοι θέσεις τοῦ Wittgenstein περὶ τοῦ δόγματος (doctrine) τῆς δειξέως (showing) τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας διὰ τοῦ ἔργου τῆς τέχνης δὲν εἶναι πλέον ἐμφανεῖς. Ἀλλ' ἴσως εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ ὅτι αὐταὶ ὑπόκεινται τῆς ὅλης συζητήσεως περὶ τῆς ἱκανότητός μας νὰ προσδιορίσωμεν τὸ αἰσθητικῶς κατὰλληλον ὡς καὶ τὰ «παίγνια γλώσσης» τὰ ἐμπίπτοντα εἰς τὸν αἰσθητικὸν χῶρον.

1) *Lectures and conversations*, IV, 2.